

כריסטיין שמידט ודן סטון

להציג את הנעדרים: תערוכת הקונגרס היהודי העולמי

בלונדון, 1947*

מבוא

"אתם מאזינים לשידורי הרדיו של משרד האיתור המרכזי של אונרר"א, הקוראים לכל עמי העולם לסייע לו למצוא בנים למשפחות שהופרדו ולאחר את המתים הלא-מתועדים". בהודעה זו נפתח תסריט רדיו שנכלל בתערוכה "החיפוש אחר הנעדרים" (Search for the Scattered), שהציג הקונגרס היהודי העולמי (World Jewish Congress, WJC); להלן גם הקונגרס או הקונגרס היהודי) בלונדון ביוני 1947. את מקצת המוצגים השאיל לקונגרס משרד האיתור המרכזי (Central Tracing Bureau, CTB) של אונרר"א (סוכנות הסעד והשיקום של האומות המאוחדות). בזמן התערוכה שכן משרד האיתור המרכזי בפרנקפורט-הכסט (Frankfurt-Höchst); בתחילת 1948 נוסד במקומו שירות האיתור הבינלאומי (International Tracing Service, ITS), ומקום מושבו נקבע בארולזן (Arolsen) שבמרכז גרמניה, שבה רוכז החיפוש הנחוש אחר מיליוני הנעדרים והעקורים לאחר השואה. הקונגרס היהודי סייע בחיפוש הקורבנות ברחבי העולם גם על ידי תיעוד והפצה של רשימות שורדים ברחבי אירופה. משרד האיתור של הקונגרס שכן בלונדון, ולכן אין פלא שהתערוכה שלו בנושא איתור הנעדרים הוצגה בעיר זו. "החיפוש אחר הנעדרים" תיארה בפרוטרוט את העבודה החיונית של משרד האיתור המרכזי ושל הקונגרס היהודי בנושא זה. בתוך כך היא התוותה גישה שמיקדה את הנצחת קורבנות השואה בקורבנות עצמם ובה בעת סייעה לתהליך החיפוש.

* במחקר נוסף התברר שלאמיתו של דבר נקראה התערוכה "איחוד הנידחים" (Uniting the Dispersed), על שם תוכנית החיפוש שהפעיל הקונגרס היהודי העולמי לאחר המלחמה. ("החיפוש אחר הנעדרים" [Search for the Scattered] הייתה כותרת אחד הלוחות בתערוכה, והכיתוב שלצד הדימויים זוהה בטעות כשמה של התערוכה.) את התערוכה ארגן משרד האיתור האירופי של הקונגרס היהודי העולמי בלונדון והיא הוצגה בבית מכבי בצפון-מערב לונדון. היא נפתחה ב-9 ביוני 1947 במעמד הנדבנית סטלה אייזקס, המרקיזה מרדינג. על פי הסיקור ב"ג'ואיש כרוניקל", הוצגו בה מכתבי תודה שקיבל משרד האיתור על פעילותו למען איחוד משפחות. עד 23 ביוני 1947 הייתה התערוכה פתוחה מדי יום משלוש אחר הצהריים עד תשע בערב, ואחר כך היא הוצגה במהלך סימפוזיון במועדון האנגלו-פלשטיני שבמרכז לונדון (אף שלא צוין באילו תאריכים הוצגה שם). הסימפוזיון התרכז במצב הנואש של העקורים היהודים בבלזן ובעבודת האיתור של הקונגרס היהודי העולמי. ראו: "Uniting the Dispersed: World Jewish Congress Work for DPs," *Jewish Chronicle*, June 13, 1947, pp. 10, 22; "Uniting the Dispersed," *Jewish Chronicle*, August 8, 1947, p. 7

הארכיונים של שירות האיתור הבינלאומי (המכונים מאז מאי 2019 ארכיוני ארולזן), שנפתחו מחדש לאחרונה, מגלים שמ־30 מיליון המסמכים שבהם, הבולטים ביותר הם רשימות וכרסות של שמות. מסמכים אלו היו כמה מהמוצגים העיקריים בתערוכה "החיפוש אחר הנעדרים". חומריות החיפוש שירתה בהקשר זה הן מטרה שימושית-מעשית הן את מטרת ההנצחה. במבט ראשון רשימות הן חסרות ערך: הן אינן משחזרות את אירועי העבר, הן אינן אומרות לנו מה חשבו אנשים בעבר, והן אינן מציעות הסברים. עם זאת, בבחינה מדוקדקת אפשר לראות שלאמיתו של דבר הרשימות האלה מכילות נרטיבים ראשוניים. אם חוקרים אותן, אפשר למצוא בהן רמזים – בדרך כלל קטנים, אך לעיתים גם גדולים – למשמעות שהייתה לאותן רשימות ממחנות ריכוז, טרנספורטים, מחנות עקורים או ספינות בעבור מי ששםם נכלל בהן. כפי שאומרת ליאורה אוסלנדר, "רשימות אלו משקמות אפוא בלי משים את האינדיווידואליות, את המשפחה ואת האנושיות על ידי שימור עקבות של סיפורים; וכך הרשימה עצמה פועלת נגד צמצום האינדיווידואלים ל'פיסות'".¹ וכפי שציינה ג'ני אדקינס, אף על פי שכרסות וניירת מנהלית אחרת של חיפוש מגלמות בתוכן צמצום מסוים של האינדיווידואליות של הנעדרים, כדי להשיג את הצדק הגלום בשחזור ההוכחה לקיומם מן ההכרח לקבץ יחד "את מי שלא היה ביניהם שום דבר במשותף מלבד העובדה שמישהו אחר, במקום כלשהו, מחפש אותם".² הם מעין מצבת זיכרון; כפי שאוסלנדר מציינת:

[אין זה] מקרה רשימות מתקופת הנאצים חזרו והופיעו לאחר המלחמה על קירות זיכרון דווקא. אנדרטאות אלו הן מקום שאפשר להשאיר בו נר או אבן למי שאין לו קבר, והן מציינות ומנציחות גורל משותף ואסון של הכלל. עם זאת, עצם ה"רשימתיות" של אותן אנדרטאות מעצימה את הקולקטיביות ואת האנונימיות של אותן מיתות – אתגר של ממש למי שמבקשים לכבד ולזכור חיים של יחידים ובו בזמן לציין את זוועות השואה.³

אוסלנדר צודקת, אבל מודעות לתפקיד המעשי ולתפקיד ההנצחתי של רשימות קיימת מיום שנוצרו. לרשימות שיצרו הפושעים הנאצים הייתה חשיבות מכרעת בשלבים הראשונים של תהליכי האיתור. הרשימות שהכינו אונרר"א, ארגון הפליטים הבינלאומי (International Refugee Organization, IRO), וארגונים אחרים כדי להקל את ההגירה מאירופה לאחר המלחמה – גם הן מכילות רמזים בנוגע למסלולם של האנשים הכלולים בהן

¹ Leora Auslander, "Holocaust Lists and Inventories: Recording Death vs. Traces of Lived Lives," *Jewish Quarterly Review* 111, 3 (2021), p. 348

² Jenny Edkins, *Missing: Persons and Politics*, Ithaca: Cornell University Press (2011), p. 5

³ Andrew Benjamin, "Auslander, "Holocaust Lists and Inventories," p. 349 *Present Hope: Philosophy, Architecture, Judaism*, London: Routledge (1997), pp. 111–112

בזמן המלחמה ולאחריה. רמזים אלו יכולים לסייע לנו להרכיב סיפורים אינדיווידואליים וקולקטיביים של רדיפה, רצח והישרדות, ושל החורבן שהמיטה השואה. משרד האיתור המרכזי עמד על כוחן של רשימות מיום שהוקם. משידורי רדיו שניסו לקשר בין אנשים לקרוביהם ועד הצלת מסמכים שישמשו בסיס לעבודת האיתור – משרד האיתור המרכזי השתמש ברשימות כדי לתעד ולאחר את נרדפי הנאצים, לעיתים החיים, אך בדרך כלל המתים. משרד האיתור המרכזי הוקם באוקטובר 1945 וביטא את ההכרה של בעלות הברית בממדי הבעיה: איתור הנעדרים היה בעיה גדולה מכפי שחזו, גם אם התוכנית הוגבלה לאנשים ממדינות האומות המאוחדות, ולא כללה למשל חיילים או אזרחים גרמנים. משרד האיתור המרכזי תיאם בין משרדי האיתור של כמה מדינות ומשרדי האיתור האזוריים בגרמניה הכבושה, ועד 1948 היה נתון לפיקוחה של אונרר"א. בשנה זו חדלה אונרר"א לפעול והוחלפה בארגון הפליטים הבינלאומי. בשלב זה הפך משרד האיתור המרכזי לשירות האיתור הבינלאומי, והשירות המשיך לפעול במתכונת זו, בניהול גופים שונים, עד לפני 15 שנה.⁴

תפקידו העיקרי של משרד האיתור המרכזי לא היה הנצחה, אלא איתור. עם זאת, מכל המשימות שביצע, יש כמה שבולטות במיוחד בשל הדרכים שבהן שינה את ייעודם של המסמכים: הם לא שימשו אותו רק כדי לפרסם ברבים את עבודת האיתור שלו, אלא גם כדי להזכיר את גודל הזוועה של מעשי הנאצים, בדומה לתערוכות שהציגו שורדים יהודים במחנות העקורים. אחת הדוגמאות היא התערוכה "החיפוש אחר הנעדרים". תערוכה זו, שנאצרה לכאורה כדי לקדם את עבודת הקונגרס היהודי העולמי, לא הסתפקה רק בהצגת מגוון המקורות שסייעו למבקרים להבין על סמך מה נעשה האיתור; היא גם שחזרה את תהליך האיתור לפרטיו, החל בחקירה וכלה בתוצאותיה (בין שהיו "חיוביות" ובין שהיו "שליליות", כלומר בין שהאדם נמצא חי או מת ובין שלא היה אפשר לאתר). יתר על כן, על ידי הצבת מסמכי משרד האיתור המרכזי כמוצג המוחשי המרכזי, התערוכה מילאה כנראה את התפקיד הפרפורמטיבי של אתר הנצחה. מהתערוכה השתמע שעבודת משרד האיתור המרכזי כשהיא לעצמה היא עבודה של שחזור ושיקום; פעולה של תיקון אתי כנגד ההשמדה הנאצית. מאמר זה דן במטרתה ובתוכנה של תערוכת "החיפוש אחר הנעדרים" בהקשר של תצוגות אחרות מן התקופה שלאחר המלחמה שביקשו להסב את תשומת הלב לתהליכי האיתור. לטענת המאמר, התפקידים המעשיים וההנצחתיים שלה יצרו את הבסיס למאמצי הנצחת השואה בעשורים שלאחר מכן.

בשנים האחרונות ניכרת פריחה בתחום המוזיאולוגיה ולימודי האוצרות ומושם בהם דגש על מגוון היבטים, החל בשיתוף פעולה עלילאומוי וכלה בהצגת המורשת החומרית

⁴ לתיאור מפורט של ההיסטוריה המוסדית של שירות האיתור הבינלאומי ראו: Dan Stone, *Fate Unknown: Tracing the Missing after World War II and the Holocaust*, Oxford: Oxford University Press (2023), chap. 1.

של עמים ילידיים.⁵ המשותף לרוב המחקרים בתחום זה הוא ההכרה שאין תערוכות שאינן מתוננות, ולכן ראוי לחשוף את טביעת האצבע של האוצרת או האוצר. אומנם נראה שצילום "מבטיח אובייקטיביות לא־מתערבת", ולכן, במילותיו של אישטוואן רב, הוא "המדיום המתאים להפוך מאורע מסוים למסמך קפוא, לסימן", אבל כיום אוצרים מבקשים להסביר למבקרים ששום תערוכה אינה יכולה להציע מבט ישיר במאורעות העבר.⁶ תערוכות, כפי שציינו זונה בוגומיל ועמיתיה, הן "נרטיבים שמסופרים בזמן ובמקום היסטוריים מסוימים", והן "מסייעות לנו לבנות 'קהילות מדומיינות' ולקיים אותן".⁷ אף שתאוריות כאלו לא היו טיפוסיות למוזיאולוגיה שלאחר המלחמה, החלתן על תערוכות שהוצגו בזמן ההוא אינה אנכרוניסטית. מה שבולט ב"חיפוש אחר הנעדרים" – אף על פי שבעניין זה היא לא הייתה שונה מתערוכות אחרות באותה תקופה – הוא שבמקום לנסות להכות את הצופים בהלם על ידי שימוש בתצלומים כ"מסמכים אובייקטיביים", היא אצרה מגוון חומרים, ובכלל זה תצלומים, מסמכים מוסדיים, התכתבויות וחפצים מעשה ידי אדם, כדי להמחיש למבקרים את תהליך האיתור ולעורר בהם עניין בתהליך זה. התערוכה הסתמכה על טכנולוגיה פשוטה, אבל היא אפשרה למבקרים לגעת במוצגים, לאחוז אותם בידם, לקרוא אותם ולפרש אותם. כל זה העמיד את המבקרים במרחק צעד אחד בלבד מ"דימויי אימה" ואילץ אותם שלא להגיב להם בזעזוע גרידא – התערוכה הייתה אינטראקטיבית בדרך ההולמת יותר את זמננו. כל תערוכה היא בהכרח פוליטית, ו"החיפוש אחר הנעדרים" אינה יוצאת מן הכלל. עם זאת, היא לא רק גינתה, האשימה או קטרגה. היא עשתה את כל הדברים האלה, אבל בתוך כך תיעלה את הזעם למחויבות פורה יותר מבחינה רגשית ואתית להבנה של הקורבנות ויקיריהם ולסיוע להם.

לא ידוע לנו דבר על אוצרי התערוכה מלבד שמותיהם, וגם לא על מי שאולי ביקרו בה – הפרופיל שלהם, מספרם או הנתונים הדמוגרפיים שלהם. גם לא ידוע לנו אם מטרותיה או כוונותיה של התערוכה נמסרו למבקרים, ואם נמסרו – באיזה אופן נמסרו וכיצד התקבלו אצלם. בהחלט ייתכן שאוצרי התערוכה לא מדדו את מידת מעורבותם של הצופים במובן המוזיאולוגי בן זמננו – עשרות שנות מחקר ביקשו למוטט את הרעיון שלאוצר יש קול סמכותי כול־יכול, יחיד במינו. אבל המסר הטמון בשם התערוכה, בסימבוליזם שלה ובעיצובה, וכן כלילתו של חומר אותנטי הקשור לחיפוש אחר נעדרים, מאפשרים לנו

⁵ משפע מחקרים בנושא נזכיר רק שניים: Wolfram Kaiser, Stefan Krankenhagen, and Kerstin Poehls, *Exhibiting Europe in Museums: Transnational Networks, Collections, Narratives, and Representations*, New York: Berghahn Books (2014); Nick Stanley (ed.), *The Future of Indigenous Museums: Perspectives from the Southwest Pacific*, New York: Berghahn Books (2007).

⁶ István Rév, *Retroactive Justice: Prehistory of Post-Communism*, Stanford: Stanford University Press (2005), p. 247.

⁷ Zuzanna Bogumił, Joanna Wawrzyniak, Tim Buchen, Christian Ganzer, and Maria Senina, *The Enemy on Display: The Second World War in Eastern European Museums*, New York: Berghahn Books (2015), p. 3.

לשער שיתכן שהמבקרים באו לתערוכה מסיבות שונות. מצד אחד, ייתכן שהם חיפשו מידע מעשי על יקיריהם ועל הדרכים לאיתורם, מה שעשה אותם מעורבים בתהליך שהוצג בתערוכה. מצד שני, ייתכן שאולי הם "הכירו בפומבי בעניין שיש להם בסוגיות ובערכים הומניטריים", הכרה המאששת את תיאורי עבודת הקונגרס היהודי העולמי ומשרד האיתור המרכזי.⁸ מבחינות רבות הייתה זו תערוכה חדשנית בגלל האינטראקטיביות שלה, ומשום שהיא עודדה את המבקרים להיות מעורבים בפרשנות ולהסיק מסקנות על הידע המשותף הנצבר במהלך החיפוש "בזמן אמת", במקום לספק נרטיב סמכותני, שיש לו פרשנות אחת ויחידה.

שרה גנסבורגר כותבת שמוזיאונים ותערוכות הם חללים חברתיים במהותם; אם אכן כך הדבר, איך אנחנו יכולים לשחזר את הסמנים התרבותיים המשותפים של מי שביקרו בתערוכה?⁹ חשוב להביא בחשבון את "הפעלנות (agency) הפרשנית של מבקרים"¹⁰ ולא להניח שהמסרים שהמבקרים קיבלו וצרכו בפועל הם אותם מסרים שביקשו אוצרי התערוכה להעביר. ואף על פי כן, אנחנו מנסים לנתח את החלל התרבותי והחברתי המשותף הפוטנציאלי של התערוכה, שהומחש באמצעות הפריטים שנבחרו והנושאים המתוארים בכרזות, על ידי בחינת ההקשר הרחב יותר של חיפוש הנעדרים לאחר המלחמה, שגם משרד האיתור המרכזי וגם הקונגרס היהודי העולמי מילאו בו תפקיד חשוב. לבסוף, יש לציין שתערוכה אינה מוזיאון, אף על פי שכמו מוזיאון היא חלל תרבותי משותף. הקונגרס היהודי העולמי קיווה להציע למבקרים, ובייחוד למי שהיה להם קשר אישי לנושא או שהיו להם יקירים נעדרים, נחמה כלשהי, ידיעה שמשוה נעשה למענם. מבחינה מסוימת הייתה כאן הרחבה של פרקטיקות ופעילויות החותרות תחת "החפצת האדם או הפיכתו לאמצעי ותחת ייצורו של היגיון משטרתי", המעורבות בתהליך האיתור מעצם טיבו.¹¹ אין זה ציני לשער שהארגון השתמש בפרסום עבודתו גם לגיוס כספים, במטרה להשיג תמיכה בקידום מאמציו מתוך הבנה שמורשת הנעדרים תמשיך להתקיים גם בעתיד. עם זאת, מעניין לדעת מדוע התערוכה נזכרת רק לעיתים רחוקות בתכתובת של המדור הבריטי של הקונגרס היהודי העולמי, שהארכיונים שלו נכללו באוספי המכון לעניינים יהודיים (Institute of Jewish Affairs), או בפרסומים על מאמציו הנרחבים, שהזכירו תערוכות אחרות.¹² אף

⁸ ראו דבריה של רייצ'ל יוז (Hughes) על תגובות המבקרים במוזיאון רצח העם טואול סלנג Sarah Gensburger, "Visiting History, בפנום פן, בתוך: Tuol Sleng Genocide Museum Witnessing Memory: A Study of a Holocaust Exhibition in Paris in 2012," *Memory Studies* 12, 6 (2019), p. 640.

⁹ Gensburger, "Visiting History, Witnessing Memory"

¹⁰ Sharon Macdonald, "Introduction," in: Sharon Macdonald and Gordon Fyfe (eds.), *Theorizing Museums*, Oxford: Blackwell Publishers (1999), p. 5.

¹¹ Edkins, *Missing*, p. 195.

¹² *Papers of the Institute for Jewish Affairs, 1913–1991*. MS237-41. University of Southampton Special Collections, University of Southampton, in particular MS238 (להלן: Southampton MS238).

על פי שמדובר בהשערה בלבד, חשוב להרהר בהשפעה שהייתה יכולה להיות לביקור בתערוכה המתארת בשקיפות את התהליכים הביורוקרטיים על אדם שאחד מבני משפחתו עדיין נעדר ב־1947. במובן זה, אפשר לומר שהתערוכה הציבה אתגר לבירופוליטיקה, קרי להשפעת המנהל הביורוקרטי של המדינה על חייהם של אנשים, ולכן אפשר לראות בה גם ניסיון לחלוק כבוד לתהליך החיפוש ולהוקיר את החיפוש של "האדם כאדם", במילותיה של ג'ני אדקינס.¹³

שחזור התערוכה "החיפוש אחר הנעדרים"

מה הניע את הקונגרס היהודי העולמי לארגן תערוכה? "החיפוש אחר הנעדרים" תוכננה להיפתח במאי 1947, אבל נדחתה בחודש "מסיבות טכניות". הדחייה אפשרה לקונגרס לפנות בשבועות אלו אל חבריו בבקשה למסור מוצגים נוספים לתערוכה. כפי שנכתב בדוח החודשי שפרסם משרד האיתור האירופי של הקונגרס במאי 1947, "לאותם ארגונים שמשתפים איתנו פעולה שלא הגיבו עד כה לפנייתנו, [הדחייה] מספקת הזדמנות לשלוח לנו חומרים מתאימים לא יאוחר מ־15 במאי". הארגון הבחין שרוב המדינות כבר מיוצגות בתערוכה ועודד את מי שאינן מיוצגות בה "לשלוח לנו חומר צילומי מהמשרדים שבהם נעשות פעולות חיפוש, כרטסות שלהם, דוגמאות טפסים שמשמשים אותם, מסמכים מעניינים, דוחות על תוצאות שהושגו, גזירים מהעיתונות היהודית והלא־יהודית שמספרים על פעולותיהם, רשימות איתור שפורסמו בצורת ספר או בעיתונות, מכתבים מעניינים, רשימות של שורדים יהודים, ועוד". כל אלו בשום אופן לא נועדו לקישוט בלבד, סיכם הדוח, אלא לשרת מטרה חשובה, ו"היא להסב את תשומת הלב של הציבור היהודי והכללי לדחיפות הפעולות לאיחודן מחדש של משפחות יהודיות, ששנתיים לאחר תום המלחמה עדיין מופרדות".¹⁴ דגש זה על משפחות יהודיות, נוסף על הציבור הכללי, היה חריג מאוד בתקופה שלאחר המלחמה, והוא שעשה את "החיפוש אחר הנעדרים" לתערוכה יחידה במינה.

ואולם בדוח לא נידון ההקשר הרחב יותר של החלטת הקונגרס היהודי ליזום תערוכה. אין ספק בכנות השאיפה להראות לציבור את חשיבותה של עבודת האיתור. אך בו בזמן, התערוכה הציגה את הקונגרס היהודי כארגון יעיל, אולי בניגוד לתגובתו לרדיפת היהודים לפני המלחמה ובמהלכה. באוגוסט 1945 התכנסה בלונדון הוועידה האירופית של הקונגרס, הראשונה מאז הסתיימה המלחמה. חברי הוועד המנהל מניו יורק ונציגים של הקונגרס מכל רחבי אירופה ומארץ ישראל התכנסו בתיאטרון גאריק. כל אחד מהנציגים, ובכללם גרהרט

¹³ Edkins, *Missing*, passim

¹⁴ World Jewish Congress, European Tracing Office, *Monthly Report* 4 (May 1, 1947), Jan Lambertz, "Early p. 1 על משרד האיתור האירופי של הקונגרס היהודי העולמי ראו: *Patterns of Prejudice* 53, 1 (2019), pp. 61–73

ריגנר, פיליפ פרידמן ורודולף (ישראל) קסטנר, נאמו וסיפרו על מחשבותיהם בנוגע למה שקרה בזמן השלטון הנאצי, איך השיבו היהודים מלחמה ואיך עליהם להגיב עכשיו. עמדת הקונגרס היהודי התבררה כשצוין בדוח הוועידה ש"הדוברים לא באו רק להתאבל על מתייהם היהודים, שנשחטו בטבח השטני של ההיטלריזם. מנהיגי ההתנגדות חזרו ואישרו כולם את אמונת קהילותיהם היהודיות בבית לאומי יהודי בארץ ישראל ובאידיאלים של הדמוקרטיה ושל הציוויליזציה הפרוגרסיבית שלמענם נלחמו ושלמענם הקריב העם היהודי שישה מיליוני קדושים מעונים"¹⁵. מארגני "החיפוש אחר הנעדרים" לא סברו שיש קושי להחזיק בעת ובעונה אחת הן באידיאולוגיה פרטיקולריסטית – הציונות – הן בנקודת מבט אוניברסליסטית – "ציוויליזציה פרוגרסיבית".

השאלה אם היהודים שנרצחו בשואה מתו למען הציונות או למען דמוקרטיה וציוויליזציה פרוגרסיבית אינה העיקר כאן. בתגובה לדברים ששמע הבהיר נחום גולדמן, נשיא הקונגרס היהודי העולמי, שעבודה משותפת בזמן זה תהיה ניגוד חשוב למה שקרה קודם לכן. בראשית דבריו ציין גולדמן "שההיסטוריון העתידי יצטרך לכתוב שדור היהודים שהיה עד לפורענות שהתרגשה על היהודים משנת 1933 ואילך אכן היה דור בעל מעלות פחותות". "אוירת השאננות" בקרב יהודי אמריקה, היעדר ההיערכות של הקהילות היהודיות מחוץ לאירופה "מלבד היישוב בארץ ישראל", העובדה שלא האמינו לדוחות כגון הדוח שכתב ריגנר ב-1942 ואי-היכולת של הקונגרס היהודי העולמי ושל הג'וינט לשתף פעולה ביעילות – כל אלו חברו יחד ומנעו פעולה ממשית. אחר כך טען גולדמן ש"אין טעם באחדות לשם אחדות. אחדות צריכה להיות אמצעי להשגת מטרה"¹⁶. הוא חתם את הוועידה בתזכורת לנציגים: "העולם נחל הצלחה במלחמתו נגד התוקפנים הפשיסטים", אבל כפי שנאמר במושב הפתיחה, "העם היהודי עדיין לא ניצח במלחמה. הוועידה הייתה תחילתו של מאבק העם היהודי לניצח במלחמתו שלו על ידי בנייה מחדש של החיים היהודיים באירופה וקידום כינונה של ארץ ישראל כבית הלאומי של היהודים"¹⁷. בניסיוננו להבין את התערוכה ב-1947 עלינו לזכור הצהרות מן הסוג הזה.

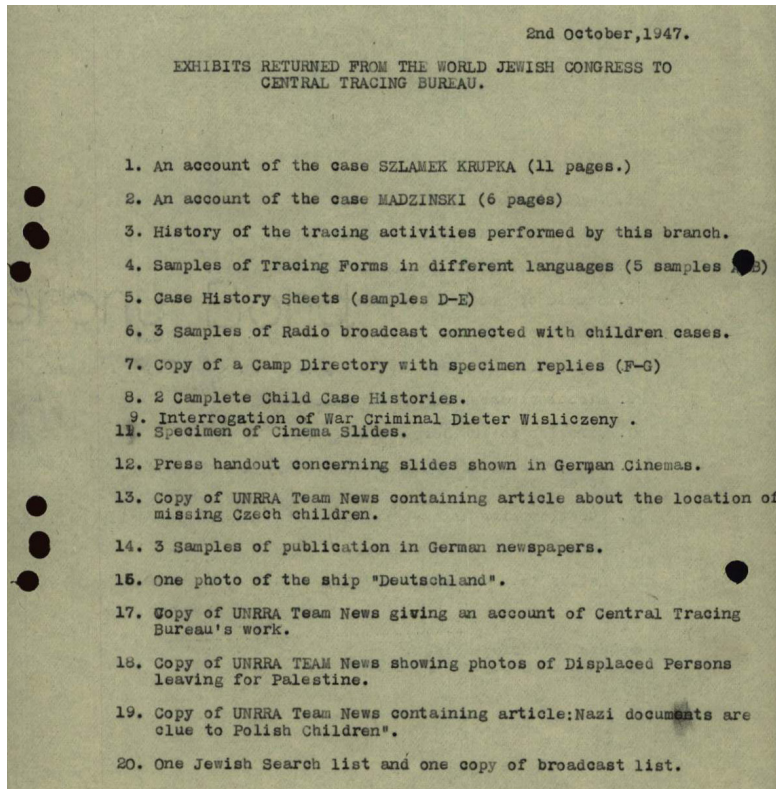
ואולם התערוכה של הקונגרס היהודי העולמי לא נועדה רק לקדם את הרעיון של בית לאומי בארץ ישראל, ואף לא לזעזע מבקרים בדימויי זוועות ובחפצים. היא אף לא התבססה אך ורק על חומרים של הקונגרס. כיוון שלקונגרס היה משרד איתור משלו בלונדון, אין פלא שהוא היה בקשר קבוע עם משרד האיתור המרכזי של אונרר"א; שני הארגונים שיתפו זה את זה במידע, וכפי שסייע משרד האיתור המרכזי לעשרות משרדי איתור אחרים, הם

¹⁵ World Jewish Congress (British Section), *European Conference of the World Jewish Congress, London, August 19th–23rd, 1945: Summary of Proceedings*, London: British Section of the World Jewish Congress (1945), p. 10

¹⁶ .WJC, European Conference, pp. 14–15

¹⁷ .Ibid, p. 17

סייעו זה לזה בחקירות האיתור שלהם.¹⁸ רשימת פריטים שהחזיר הקונגרס היהודי למשרד האיתור המרכזי באוקטובר 1947 מספקת סקירה מועילה של הפריטים שהושאלו ממשרד האיתור המרכזי לצורך התערוכה בלונדון. על פי הרשימה (תמונה 1) הוחזרו 35 פריטים, אבל לא ברור אם גם ארגוני איתור אחרים השאילו חומרים לתערוכה.

תמונה 1. העמוד הראשון ברשימה בת שני עמודים של מוצגים שהחזיר הקונגרס היהודי העולמי למרכז האיתור המרכזי, 2 באוקטובר 1947¹⁹

¹⁸ בספטמבר 1948 היה משרד האיתור האירופי של הקונגרס היהודי העולמי בלונדון המשרד האחרון של הקונגרס שעסק בחיפוש קרובים. בשלוש שנים וחצי של חיפושים מתום המלחמה ועד אז טיפל משרד האיתור האירופי בכ-300 אלף חקירות, מהן יותר מ-85 אלף שוטפלו ישירות דרך המשרד בלונדון. כ-500 אלף ניצולים התאחדו עם בני משפחה; מאלה, 30 אלף בסיוע משרד האיתור האירופי בלונדון. WJC Executive Meeting, Paris, September 26, 1948, Southampton MS238 2/39 Sebastian Schönemann, "Das Namensregister als Zeugnis: Zur kommemorativen Funktion früher Überlebenden-Suchdienste," *Freilegungen: Jahrbuch des International Tracing Service* 2 (2013), pp. 198–212

¹⁹ Wiener Holocaust Library, London, International Tracing Service Digital Archive (henceforth WHL/ITSDA), 6.1.2/82490746_1/_2

כפי שאפשר לראות, רשומות משרד האיתור המרכזי ייצגו את היקף האיתור בדרך שבה משאביו המוגבלים יותר של הקונגרס, חשובים ככל שהיו, לא היו יכולים לייצג. לכן, אף על פי שזו הייתה תערוכה של הקונגרס, מבחינות מסוימות אפשר לראות בה גם תערוכה של משרד האיתור המרכזי. התערוכה "החיפוש אחר הנעדרים" יכולה להיחשב אפוא אתר בתרמלחמתי של הפקת ידע וחילופי ידע חוצי גבולות ששירת שתי מטרות עיקריות: שיפור תוצאות החיפוש על ידי פנייה אל מבקרים שחיפשו את קרוביהם, ושחזור התרבות החומרית של פעולות האיתור כדי שהמבקרים יוכלו לצפות בה, לקרוא אותה, לאחוז בה ולהבין אותה. כלילת שובל הניירת המנהלית של פעולות האיתור מעידה על מגוון ערוצי התקשורת ששימשו את הסוכנויות במקרים אלה ואחרים. הצגת תיקים של מקרים מסוימים מאזנת את הסטטיסטיקה, את תיאור הפריסה הבינלאומית של האיתור ואת הרדוקציה של פרטים להמונים חסרי השם המוצגים על הלוחות בתרשימים ובגרפים.

בשל מיעוט המקורות שנותרו מהתערוכה "החיפוש אחר הנעדרים" קשה לספק תיאור שלם יותר של מטרותיה ותוכנה. איננו יודעים דבר על מספר המבקרים בתערוכה או על תגובתם אליה, או אפילו על חלל התצוגה – מידע שהיה יכול לתרום לניתוח ההתקבלות, הפרשנות והמשמעות של התערוכה ושל האתר שהוצגה בו. עם זאת, ארבעה דימויים של התערוכה שרדו. תצלומיו של הרברט ריזר, צלם ואספן אומנות אתנוגרפית שקבע את מקום מושבו בלונדון, משרטטים את מסעו של המבקר בתערוכה, את הפורמט שלה, את הגישה האסתטית שלה ואת היקפה. לצד רשימת החפצים המושאלים המוצגת לעיל מספקים התצלומים אינדיקציה טובה לתמות שלה ולמקצת הכוונות של יוצרי התערוכה. התצלומים של ריזר מראים שהחפצים שמשרד האיתור המרכזי השאיל לתערוכה או העותקים שסיפק לה, שמפורטים ברשימה לעיל, הוצגו על שולחנות ומאחוריהם נתלו כרזות מודפסות. על כל כרזה הופיע סמליל של הקונגרס היהודי העולמי, ועבודת האיתור של הקונגרס תוארה בהן בתרשימים, בדימויים ובמפות.²⁰ אופן הצגה זה עודד כנראה את המבקרים לעיין ולדפדף בחומרים, מה שהניע אותם לגבש פרשנות משלהם לתיקים, לגזירי העיתונים, לשידורים ולרשימות השמות בעודם בוחנים אותם בתוך ההקשר של המידע שהוצג להם בתרשימים (תמונות 2–5).

התערוכה כללה תשעה לוחות דומים בגודלם שהופרדו בגלילים המשמשים לאריזת כרזות. על הלוחות הוצגה תערוכת של טקסטים ודימויים, ועל לוח אחד גדול בהרבה הוצגו שתי מפות ומידע סטטיסטי שכותרתו "פיזור ואיחוד". הלוח הראשון עניינו תולדות החיפוש אחר הנעדרים, שעל פי הכותרת "בהמולת הקרב" התחיל כבר ב-1944. הטקסט בתצלום ששרד אינו קריא, אבל דומה שיש בו ייצוג גרפי של שטף של חקירות, מברקים ומסרים בשילוב ייצוגים של אמצעי לחימה (פצצות וקליעים) וגם של גדרות תיל.

²⁰ Hermione Waterfield and J.C.H. King, *Provenance: Twelve Collectors of Ethnographic Art in England 1760–1990*, London: Paul Holberton (2009)

תמונות 2-5. תצלומים של התערוכה "החיפוש אחר הנעדרים". The Jacob Rader Marcus Center of the American Jewish Archives (@ H.F. Rieser, Institute of British Photographers)

גדרות התיל מסמנות את ראשית ההתפתחות של איקונוגרפיית השואה מן הסוג שרואים בתערוכות, אנדרטאות, יצירות אומנות וייצוגים אחרים משנת 1945 ואילך.²¹ הלוח השני מראה את "יום השחרור": קהל רב מתאסף סביב אנדרטה, ויד מעוצבת מושטת אל עבר שורדים ליד גדר תיל. לאחר מכן מוצג הלוח "נראה לאחרונה...", המראה שטף של מכתבים, כנראה לבירור מקום הימצאם של נעדרים. הקונגרס היהודי העולמי תיאם שירות דואר מיוחד שכונה "מכתבים לאירופה" על מנת לתגבר את שירותי הדואר הסדירים, שעדיין לא שבו לתפקוד מלא. על פי דוח שפרסם הקונגרס בפריו ב-1948, שירות זה סייע לאחד כ-5,000 ניצולים עם בני משפחותיהם.²² הטכניקות החזותיות הנראות כאן – בייחוד הקולאז', המעמיד זה לצד זה יסודות רבים ומרמז על קיטוע ובלבול – מלמדות שהתערוכה לא רק שיקפה את רוח זמנה, אלא גם מצאה אסתטיקה מודרניסטית, מאחה, שהלמה את המאורעות שתארה.

²¹ Oren Baruch Stier, *Holocaust Icons: Symbolizing the Shoah in History and Memory*, New Brunswick: Rutgers University Press (2015)

²² .WJC Executive Meeting, Paris, September 26, 1948, Southampton MS238 2/39
ראו גם: World Jewish Congress, *Unity in Dispersion: A History of the World Jewish Congress*, New York: WJC (1948)

לוח אחר, שניתנה לו הכותרת "רשימות, רשימות, רשימות...", עוסק בתיעוד הנרחב, ובכלל זה ברשימות השמות הרבות של המשטר הבירוקרטי הנאצי, ששימשו כעת לעבודת האיתור. הללו הוצגו על רקע מבחר שמות של מחנות ריכוז ודימויי משרדים שעסקו בעבודת האיתור. המכניקה של עבודת האיתור היא הנושא של הלוח הבא, העונה לשאלה שבכותרת: "מה קורה לביורור שלך?" לוח זה מתאר את דרכי התקשורת ומבחין בין "ארצות משוחררות", "בריטניה" ו"שאר העולם" מבחינת האופן שבו התקבלו הפניות ותועדפו. בלוח צוין: "11 מכתבים – איחוד אחד", רמז למורכבות ולמקריות של התהליך. הלוח הבא, "קריאה לפזורים", כולל דימויים נוספים של מה שאפשר לכתוב "עבודת האיתור" ומראה איך הועברו מסרים במגוון שפות ברדיו ובעיתונים, באיגרות מידע או בפרסומים אחרים. הלוח הבא שאפשר לראות בתצלומים ניתנה הכותרת "משימות אחרות". הכוונה הייתה כנראה לפעולות סעד אחרות של הקונגרס היהודי העולמי. על הלוח מוצג אחד הנתונים הסטטיסטיים המעטים הקריאים: "25,340 מכתבים". הלוח השמיני בוחן את "הכרססת המרכזית" ומספק נתונים סטטיסטיים על החקירות שנעשו עד אז (16,766), מספר הנעדרים שמחפשים אחריהם (53,610), "שורדים יהודים או יהודים שנודע על מותם ממקור מהימן" (333,928) ומספר היהודים החיים בבריטניה (15,289). הלוח התשיעי מספק "מאזן", כלומר מידע סטטיסטי נוסף על יהודים שאותרו, על המספר הכולל של איחודי קרובים ושל היהודים החיים באזורים שונים, לצד תצלום של איחוד מרגש עד דמעות. על הקיר שאחרי הלוח האחרון יש לוח טקסט, שכולל אולי קריאה לפעולה, אבל הוא אינו קריא בתצלום. הלוח האחרון שממנו אנחנו יכולים ללקט מידע הוא מפה גדולה שכותרתה "פיזור ואיחוד". המפה מספקת עוד מידע סטטיסטי, אך המשמעות המדויקת שלו אינה קריאה – מדובר ככל הנראה בחקירות שהניבו תוצאות כלשהן, אם חיוביות ואם שליליות. לפני מתאר דמויות אדם שמייצגות "משפחה יהודית אירופית טיפוסית" ומה שנראה כמו דימוי ממוסגר של אנדרטה עומד שולחן קטן שמונח עליו ספרון תמונות, שמעלה על הדעת מין מקדש ואולי מקום שבו אפשר להרהר ולהיזכר.

בחזית כל אחד מהלוחות הונחו קלסרים, ספרים ואוספים של מסמכים אחרים, אולי חומרים שהשאלו לתערוכה משרד האיתור המרכזי או ארגון אחר כלשהו. הצגתם מעידה על ההשפעה הכוללת של התערוכה: ייצוג, בזמן אמת, של מוחשיות האיתור בעבור מי שעדיין היו בעיצומו של החיפוש אחר הנעדרים. איזו משמעות הייתה יכולה להיות לצפייה בחומר המוצג בעבור מי שהגיש בקשות לקונגרס היהודי העולמי או לארגונים אחרים כגון הסוכנות היהודית, כרססת האיתור המרכזית (Central Location Index) או הצלב האדום הבריטי? האוצרים כללו בתערוכה מקרים "חיוביים" ו"שליליים" גם יחד, ואף את המכניקה של החיפוש, כנראה כדי לחזק אצל המבקרים – ואצל המחפשים – את ההרגשה שתהליך החיפוש הוא מקצועי ומבוסס על קשרים כלל-עולמיים. התערוכה שימשה גם להבאת תוצאות המלחמה והשוואה למרחב של חוויית החיים בהווה, שכן היא כללה תמלילים של שידורי רדיו, דימויים, חומרים שהוצגו בשקופיות בבתי קולנוע גרמניים

וקטעי עיתונות ובהם ידיעות שהופצו בהרחבה בנושא הצלת מסמכים; היא אף עודדה עדי ראייה להמציא לה מסמכים ומידע אחר שיכול להועיל, והסתמכה עליהם. האפשרות שניתנה למבקרים לגעת במסמכים האלה, או בהעתקים שלהם, תרמה לאינטראקטיביות. כמה דוגמאות מתיקי המקרה שנכללו בחלק שבו הציגה התערוכה חומרים מוחשיים יסייעו להאיר נקודות אלו.

בתיקים המוצגים בתערוכה יש מסמכים הנוגעים לעבודתו של מדור הילדים (Child Search Branch) בשירות האיתור הבין-לאומי, שסייע להורים מוטרפים מדאגה או לקרובים אחרים לחפש ילדים נעדרים. מדור הילדים הוקם בסוף המלחמה ופעל בשטח עד 1950. בשנה זו עבר המדור מאסלינגן (Esslingen) לארולזן ועבודת האיתור נמשכה רק על בסיס התיקים. עד אותו זמן חקר מדור הילדים את מקום הימצאם של ילדים לא-גרמנים בבתי חולים, בתי יתומים, בתי אומנה ומוסדות אחרים ויעץ לצוותים לטיפול בילדים באונרר"א בנוגע להוצאתם של ילדים מסוימים מסביבתם הגרמנית, שיכונם בבתי ילדים של אונרר"א, כמו אלו באינדרסדורף (Indersdorf) או בבאד אייבלינג (Bad Aibling), ו"החזרתם" לקרובים בארצות אחרות. העבודה נעשתה בדקדקנות והייתה מאתגרת מבחינה רגשית ופוליטית; העובדים הסוציאליים, שרבים מהם היו נשים, התייסרו בגין כל החלטה.²³ משימתם מיוצגת היטב בתערוכה "החיפוש אחר הנעדרים" בצרור מסמכים ובהם קטע מתמליל הודעה שנמסרה בשידור רדיו בלגי:

[...] נעשה עוול גדול לא רק לאותם קורבנות צעירים תמימים, אלא גם לרבים מהוריהם, שהם עצמם שרדו מרדיפת הנאצים וחזרו לבתים עצובים שבהם קול טפיתת רגליים קטנות וצחוק ילדים הם רק זיכרון מתעתע. [...] כדי למצוא את המון הילדים האבודים ולהשיבם למי שממתינים בקוצר רוח לחזרתם, עושה אונרר"א כל שלא לידה לעשות כדי לגלות איפה חיים היום הילדים הנעדרים.²⁴

תיקי מדור הילדים כללו גם את תולדות איתורם של ילדים, ובכלל זה העתק של התיק הנוגע לאיתור הילד היהודי-גרמני הרברט שפייר (Speier). אחד המסמכים בתיק היה טופס שכותרתו "נספח לרישומי עקורים לצורך זיהוין ואיתורן של קטגוריות מיוחדות של עקורים" (DP Supplementary Record for Identifying and Tracing Special Categories of Displaced Persons). בנספח זה נכללה ביוגרפיה של שפייר שחיברה כלאחר יד עובדת סוציאלית של אונרר"א: הרברט שפייר, שבאוקטובר 1945 מלאו לו 14, גורש ב-1941 מריגה למחנה הריכוז שטוטהוף (Stutthof) עם הוריו ואחיו הבכור. על פי

²³ Dan Stone, "The Politics of Removing Children: The International Tracing Service's German Foster Homes Investigations of 1948," *Contemporary European History* 30, 1 (2021), pp. 76–91; Christine Schmidt and Dan Stone, "The Women of the Child Search Branch: A Gendered View of Post-World War II Reconstruction," *European Review of History/Revue européenne d'histoire* 31 (2024)

²⁴ WHL/ITSDA, 6.1.2/82490765_1

הרישומים, אביו מת ב־1945 מטיפוס; אימו, שממנה הופרד במחנה, ואחיו הגדול מתו באותה שנה מטיפוס ומרעב – האם בשטוטהוף והאח בדנציג. הדוח מציין ששפייר דובר גרמנית ויידיש, בגדיו במצב רע מאוד והוא מעוניין לנסוע לארץ ישראל או לאנגליה, שכן יש לו בן דוד שמתגורר בלונדון.²⁵ לאחר תיאור דל זה של השמדת משפחה אחת כמעט בשלמותה יש טפסים שמעידים על כך שקרובי משפחה של הרברט שפיר, מרכוס ומטה נָּל, דודו ודודתו של הילד, חיפשו אותו באמצעות שלוחה של הג'וינט ברומא. לשאלתה נלוותה פנייה באנגלית משובשת: "הילד הקטן הזה איבד את כל משפחתו במ"ר [מחנה ריכוז] ועכשיו אנחנו רוצים לקחת אותו איתנו לאיטליה. לי ולאשתי אין ילדים ואנחנו רוצים לקחת אותו כמו בן. אנחנו קרובים שלו וכשיהיה כאן נטפל בו כאילו הוא בן שלנו". מהתכתובת ומהחומר המנהלי שהצטברו בתיק עולה שרשויות הסעד והקרובים ביקשו לוודא שהוא יקבל את מה שנקבע שיקנה לו את הסיכוי הטוב ביותר לזכות מחדש באיכות חיים אצל שארי הבשר שנותרו לו, שהיו מפוזרים ברחבי אירופה וארצות הברית וכתבו כולם בקשות קורעות לב. המכתב האחרון בתיק הוא תזכיר קצר שחיבר ב־1 ביולי 1946 קצין איתור, שמציין שהרברט שפייר חי בבאד נאוהיים (Bad Nauheim) והקהילה היהודית דואגת לו ומכינה אותו להגירה לארצות הברית. כפי שעולה מכלילתו של תזכיר אחרון זה בתערוכה, התיק נסגר עקב הגירתו. שלא כמו התמלילים של שידורי הרדיו, שנוסף להם הסבר קצר שציין מה תדירותם, איננו יודעים אם נלווה לתיקים האלה טקסט פרשני כלשהו או אם נכתב עליהם משהו בלוחות התערוכה. במהלכה של ההתכתבות ובסדרה גלום נרטיב טעון רגשות, והתפקיד המתווך של סוכנויות הסעד בסיוע לאיחוד ובתיווך בו ברור ביותר.

בחומרי האיתור שהושאלו ממשרד האיתור המרכזי והוצגו בתערוכה היו גזירי עיתון מ־*DP News* ("חדשות העקורים") של אונרר"א, שפרסם ידיעות על פעולותיה בעניין העקורים בגרמניה, באוסטריה, באיטליה ובמזרח התיכון. גזירי העיתון שנבחרו מגיליון מאי 1947 מבליטים את הפעולות הנרחבות לאיתור ולאיסוף מסמכים ונכללת בהם ידיעה שמדגישה את יעילות המשרד ומתארת את עתידו. ייתכן מאוד שזו נכללה כדי לחזק את הטענה בדבר הצורך שהתוכנית תימשך, לנוכח הסכנה המתמדת שמשפחה לקיומו של משרד האיתור המרכזי כיחידת איתור עצמאית מסיבות כספיות ופוליטיות.

תצוגה אחרת בתערוכה כללה מידע שסיפק משרד האיתור המרכזי בנוגע לאיתור קורבנות אסון קאפ ארקונה (Cap Arcona). באמצע אפריל 1945, לנוכח התקדמות כוחות בריטניה וקנדה, פינו הנאצים את מחנה הריכוז נוינגמה (Neuengamme). האסירים מנוינגמה, לצד אסירים ממחנות אחרים – כגון מחנה שטוטהוף (שכבר קודם לכן הועברו בדוברות דרך הים הבלטי) ומחנה מיטלבאודורה (Mittelbau-Dora) – הוחזקו בספינות קאפ ארקונה, טילבק (Thielbeck) ודויטשלנד (Deutschland), שהוצאו מכלל שימוש

²⁵ .WHL/ITSDA, 6.1.2/82490776_01

ועגנו במפרץ ליבק (Lübeck), והמתינו לשילוחם למחנה אחר, אולי על אחד האיים הבלטיים. בספינות אלו, שאף אחת מהן לא הייתה ראויה להפלגה, היו האסירים כלואים מתחת לסיפון ונמנע מהם מזון וטיפול רפואי; הספינות לא היו בעצם אלא מחנות ריכוז צפים. על אף אחת מהן לא היו סמלים של הצלב האדום, ולכן כשהפציץ חיל האוויר המלכותי של בריטניה את מפרץ ליבק ב-3 במאי 1945, יום לאחר שהתגלה מחנה הריכוז נוינגמה כשהוא כמעט ריק, לא הייתה לאנשי חיל האוויר שום דרך לדעת מי נמצא בהן. הספינות הוטבעו אפוא ורבים איבדו את חייהם. אומנם 2,000 האסירים שהיו על הדויטשלנד ניצלו, אבל מ-2,800 האסירים על הטילבק ניצלו 50 בלבד, ומ-5,000 האסירים על קאפ ארקונה ניצלו רק 350. קאפ ארקונה הגיעה לחוף לאחר שהתהפכה, ובשבועות שלאחר מכן נשטפו לחוף גופות, כלומר היה אפשר לעשות מאמץ כלשהו לזהותן. על לוח אחד בתערוכה "החיפוש אחר הנעדרים" נראה אמודאי צולל למעמקים לחפש מסמכים, גופות וחפצים אישיים של הקורבנות בתקווה לזהות כמה מהם. (זו אחת הסיבות לכך שארכיון ארולזן מכיל היום אוסף קטן של חפצים אישיים, כגון תכשיטים, שהשתייכו לאסירים לשעבר בנוינגמה.²⁶ על לוח אחר נראו "מסמכים ספוגי מים שהעלה צוללן משרידי הספינה הגרמנית טילבק, וקציין איתור של אונרר"א בוחן כמה מהם".²⁷

לבסוף, חומרי משרד האיתור המרכזי כללו דוגמאות של רשימות נעדרים שהופצו בסוכנויות שונות, כולל רשימה ארוכה של נעדרים יהודים.²⁸ רשימות הנעדרים שעל עקבותיהם ניסו להתחקות לא כללו אלא את שמם הפרטי ואת שם משפחתם, שנת הלידה, האזרחות והכתובת האחרונה, אם הייתה ידועה. בסעיף האחרון נכתב למשל "גורש לשטוטהוף", "גורש לריגה ב-22 בנובמבר 1941" או "גורש לטרזיינשטט ומשם ליעד לא ידוע ב-21 בספטמבר 1942". צוינו גם פרטי המחפשים; פניותיהם התקבלו מכל העולם, ובכלל זה מניו יורק, מהצלב האדום בזנבה ולעיתים קרובות מהמטה הראשי של מועצת הפיקוח הסובייטית בברלין. הרשימות מעידות על היקף עבודתו של משרד האיתור המרכזי, ויותר מכול על הסיכוי הקלוש לאתר נעדרים אלו.

הדימויים שצילם ריזר אינם מספקים אלא מתווה כללי של התערוכה, אבל לנוכח התערוכות האחרות שיצרו בתקופה שמייד לאחר המלחמה ארגונים בין-לאומיים גדולים או שהוצגו במחנות ריכוז לשעבר כגון מיידנק, עלינו להביא בחשבון גם את מה שלא הוצג ב"החיפוש אחר הנעדרים". התערוכות האחרות נטו להיות סנסציוניות: התערוכה שהוצגה במיידנק ב-1945, למשל, כללה דמויות שעווה, פחיות של ציקלון בה ואפילו

²⁶ אובייקטים אלה ואחרים שימשו את התערוכה ואת מסע ההסברה "זיכרון גנוב" (StolenMemory#), שנפתחו ב-2016; <https://arolsen-archives.org/en/learn-participate/>; <https://arolsen-archives.org/en/learn-participate/initiatives-projects/stolenmemory/>.

²⁷ [WHL/ITSDA, 6.1.2/82490751_1](https://arolsen-archives.org/en/learn-participate/initiatives-projects/stolenmemory/WHL/ITSDA,6.1.2/82490751_1)

²⁸ [WHL/ITSDA, 6.1.2/82490826_1-82490845_2](https://arolsen-archives.org/en/learn-participate/initiatives-projects/stolenmemory/WHL/ITSDA,6.1.2/82490826_1-82490845_2)

גולגולת אדם שהונחה על מדף שנוצר מהנחת קרש עץ על פחיות של ציקלון בה.²⁹ בקיץ 1945 הוצגה ברחוב אוקספורד בלונדון גם התערוכה "מלחמה בשעווה". ואם לתת דוגמה נוספת: שלא כמו התערוכה הצרפתית "פשעי הנאצים", שגרסה שלה הוצגה גם בלונדון, בתערוכה "החיפוש אחר הנעדרים" אין שום דיון בעליית הנאצים או בחורבן שהמיטו הכיבוש והמלחמה; אין בה גם דימויים של המחנות, של אתרי רצח או של קורבנות. אף ששתי התערוכות ביקשו לפנות לקהל דומה (ואולי אף לאותו קהל ממש), מטרותן הייתה שונה בתכלית.

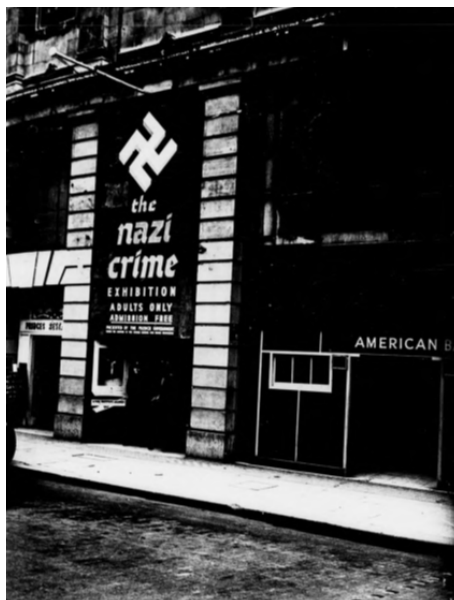
גישה אחרת: סנסציוניות והלם בתערוכה "פשעי הנאצים"

"החיפוש אחר הנעדרים" לא הייתה התערוכה הראשונה על רצח היהודים שהוצגה לאחר המלחמה. מייד לאחר המלחמה הוצגו תערוכות במחנות העקורים ובערים בכל רחבי אירופה וארצות הברית, ובהן למשל התערוכה "פשעי הנאצים" שארגן משרד המידע הצרפתי בפריז בקיץ 1945. בדצמבר של שנה זו, בחסות ועדת האומות המאוחדות לפשעי מלחמה (UNWCC) ולאחר שעברה התאמות נרחבות, נדדה "פשעי הנאצים" ללונדון והוצגה ב-Prince's Galleries בפיקדילי (וכן בפראג, ברומא, בווינה ובמקומות אחרים).³⁰ נוסף על "תצלומי זוועות ממחנות ריכוז" וקטעי סרטים היא כללה גם, כפי שציינה ינינה סטרוק, "מבחר ביזארי של חפצים: 'מכשירי עינויים ששימשו את הנאצים', 'יתד מוכתמת דם' ו'אלונקות ששימשו לנשיאת גופות' במחנות הריכוז." ה-*Daily Worker* אמר שאין זו רק 'תערוכת אימה, אלא שיעור בפוליטיקה ובהיסטוריה בת זמננו שאיש אינו יכול להרשות לעצמו להחמיץ'.³¹ הגישה הסנסציונית ניכרת כבר בכניסה, שבה הוצבו השלטים "כניסה חופשית" ו"למבוגרים בלבד", אסטרטגיות שמבחינות מסוימות שיקפו את הגישה ששימשה את הנאצים למסגור כוח המשיכה המציצני של תערוכות ה-*Entartete Kunst* (אומנות מנוונת) (תמונה 6).

²⁹ Anna Ziębińska-Witek, "The Representation of Death in Exhibitions: The Case of the State Museum at Majdanek," in: Simone Gigliotti, Jacob Golomb, and Caroline Steinberg Gould (eds.), *Ethics, Art and Representations of the Holocaust: Essays in Honor of Berel Lang*, Lanham, MD: Lexington Books (2014), p. 268

³⁰ Cédric Gruat, *Crimes hitlériens: Une exposition-deuil au sortir de la guerre*, Paris: Éditions Tirésias – Michel Reynaud Hans-Georg Merz and Herbert Uhl (eds.), *Hitlers Verbrechen / Crimes hitlériens: Eine Ausstellung der französischen Besatzungsmacht 1945/1946*, Stuttgart: Kohlhammer (2008)

³¹ Janina Struk, *Photographing the Holocaust: Interpretations of the Evidence*, London: I. B. Tauris (2004), p. 151. סטרוק טוענת שהתערוכה "פשעי הנאצים" "הורכבה בעיקר" מחפצים כאלה, אף על פי שהדבר לא היה כך, כפי שאפשר לראות משפע התצלומים ששרדו.

תמונה 6. מראה מבחוץ של התערוכה "פשעי הנאצים"³²

התערוכה "פשעי הנאצים" הייתה מחולקת ל-15 מדורים, שרובם התמקדו בצרפת (שלא במפתיע, שכן קיבלה את חסותו של משרד המידע הצרפתי ונועדה לשקם את תדמיתה של צרפת לאחר המלחמה). ואכן, במרכזה הייתה מפה של צרפת שמראה מקומות שבהם הגרמנים "אנסו, טבחו, שרפו". התערוכה, שהוצבה על פיגומים בעלי מראה תעשייתי, התחקתה על עליית הנאציזם, שפונה בה "יורש הפאן-גרמניות"; הסבירה באילו אמצעים השתמשו הנאצים בהשתלטותם על גרמניה, בהם "העריצות השיפוטית" של מחנות הריכוז; וסקרה את הכנות הנאצים למלחמה. חלק גדול מהתערוכה יוחד לביתורה של צרפת, לקיחת השבויים, הביזה הכלכלית של המדינה, סיפוח שטחה ותפקידה של המיליציה, וכן לתיאוריות הגזע בצרפת, ובכלל זה לתפקידו של מחנה דראנסי בתהליך הגירוש. לאחר מדור "המחנות" הוצבו המדורים האחרונים של התערוכה, "אימה בצרפת", שהתמקד במיוחד ב"מי שנורו", ו"מדור החוץ", שהתמקד בשמונה מדינות אחרות שהיו נתונות לכיבוש הנאצי.

"פשעי הנאצים" העמידה במרכז את סבלם וגבורתם של הצרפתים. המדור שעסק ב"מי שנורו" כלל לוחות שיוחדו להודעות בדבר הוצאות להורג ולאתרים שבהם הן בוצעו, וכן לוחות שכותרתם "הם ירו בנשים ובילדים", "מתו בעודם שרים את לה מרסייז" ו"המילים

³² תצלומים מהתערוכה "פשעי הנאצים" ב-Prince's Galleries בלונדון ושל חברים ועובדים של ועדת האומות המאוחדות לפשעי מלחמה, 1 בדצמבר 1945. United Nations War Crimes Commission (UNWCC) (1943–1949), S-1804-0460/16160.

האחרונות של ההולכים למות". את הגישה האמוציונלית, שקיבלה ביטוי בקולאזים של תצלומי תקריב של גופות, העצימה הצבת הלוחות האלה בסמיכות לחפצים מהכפר אורדור-סור-גלאן (Oradour-sur-Glane), שהוחרב עד היסוד, לכרזות גיוס לעבודה בגרמניה או לגרדומים ממחנה הריכוז נצוויילר-שטרוטהוף (Natzweiler-Struthof) (תמונה 7).

Relics from Oradours-sur-Glane (objects found in the church after the massacre)

Execution stake and automatic trap from Struthof camp

FOREIGN SECTION

U. R. S. S.	Belgium.
Greece.	Jugo-Slavia.
Poland.	Denmark.
Holland.	Czecho-Slovakia.

תמונה 7. קטלוג התערוכה "פשעי הנאצים"³³

אנחנו מעמידים כאן את התערוכה "פשעי הנאצים" כנגד התערוכה "החיפוש אחר הנעדרים". "פשעי הנאצים" הייתה תערוכה אנטי-פשיסטית, שעיקרה דימויים של מוות, לרוב כמעט בלי הקשר, ואילו "החיפוש אחר הנעדרים" התעניינה בעיקר בבעיית האיתור של מי שאבדו עקבותיהם, ואפשר לומר שהושם בה דגש על "החזרה לחיים". "פשעי הנאצים" ביקשה לזעזע את המבקר בדימויים ובחפצים של עינוי ורצח, כמעט בלי להסביר את ההיסטוריה שלהם, ואילו "החיפוש אחר הנעדרים" סיפקה תיאורים מפורטים של

³³ *Nazi Crimes* Exhibition Catalogue, Paris: G. Blanchong et Cie. (1946) הגרסה האנגלית של הקטלוג שונה מאוד מהמקור הצרפתי: *Crimes hitlériens: Grand Palais, Exposition*, Paris (1945).

הדרך שעברו הקורבנות והראתה איך הנאצים רדפו את קורבנותיהם בתחנות רדיפה רבות. היא חתרה תחת הנרטיב המזעזע של "המון קורבנות חסרי שם", שהתפשט במהירות מייד לאחר המלחמה – כפי שמדגימה התערוכה "פשעי הנאצים". היא גם יצאה נגד המתח שנרמז בדבריה של אוסלנדר כשהציגה כמה חקרי מקרה שמתחקים על עקבות גורלם של יחידים. על ידי האיזון בין ממדיו העצומים של רצח העם ובין האינדיווידואליות של הקורבנות התנגדה "החיפוש אחר הנעדרים" למשוואה בין פשע המונים לאלמוניות. אפשר למצוא קרבה בין "פשעי הנאצים" לפרסומים מוקדמים על פשעי הרייך השלישי שהקנו לנושא מאפיינים סנסציוניים, כגון "פרגול צלב-הקרוס" מאת לורד ראסל מליברפול.³⁴ "חיפוש הנעדרים" דומה דמיון משפחתי לפרסומים אנליטיים יותר, ההולמים יותר מבחינה אתית את הקושי לעסוק בפשעי הנאצים ברגישות, ולפרסומים שניסו להבין את השפעת הפשעים האלה לא רק על השורדים עצמם ועל מה שנותר מקהילותיהם אלא גם על העולם המודרני ככלל. פרסומים כאלה הם למשל ספרו של לאון פוליאקוב "קציר השנאה"³⁵ או עבודותיהם של שורדים שניסו להבין את טבע מחנות הריכוז מנקודת מבט סוציולוגית או פסיכולוגית, כגון אדי דה וינד (de Wind), ה"ג אדלר, אלי כהן, אדלייד אובאל (Hautval), ארנסט פדרן (Federn), הרברט בלוך, בנדיקט קאוטסקי (Kautsky), אויגן קוגון ופול מרטין נורת (Neurath). הראייה המפוכחת בתערוכה של הקונגרס היהודי העולמי ומשרד האיתור המרכזי ראוייה לציון בנקודת הזמן שבה הכיר הציבור את מה שנכנה עכשיו "השואה בתמונות" מברגן-בלזן ומבוכנוולד או ממשפטי נירנברג. הניתוח המדוקדק של מאורעות כגון אסון קאפ ארקונה וצעדות המוות בתערוכה זו מנוגד בתכלית לדימויי הסבל העומדים במרכז התערוכה "פשעי הנאצים", שהוצאו מהקשרם. מבחינה זו הוא מנוגד גם לדימויים ברוב התערוכות האחרות שהוצגו בעשר השנים הראשונות לאחר המלחמה, כגון התערוכה "מחנות נאציים" שהוצגה בקארפי שבאיטליה (1955) קודם שנחנך בה ב-1973 המוזיאון המרשים לזכר המגורשים על רקע גזעי או פוליטי.³⁶ ייתכן שהקונגרס היהודי העולמי ראה בתערוכה כלי לגיוס כספים ולתמיכה במטרות הציונות, אבל הוא גם בישר בה גישה חדשה לפשעי הנאצים – גישה מתקנת, מרוכזת בקורבנות, בין השאר בזכות החדשנות שלה ביצירת מעורבות של הצופים במאמצי החיפוש על ידי אמצעים אינטראקטיביים והימנעותה מנקיטת גישה מציצנית, מאשימה ונקמנית.

³⁴ Lord Russel of Liverpool, *The Scourge of the Swastika*, London: Cassell (1945). לורד ראסל אוף ליברפול, פרגול צלב הקרוס: היסטוריה קצרה של פשעי המלחמה הנאציים (תרגום: אורי רפ), מרחביה: ספרית פועלים (1954).

³⁵ Léon Poliakov, *Bréviaire de la haine*, Paris: Calmann-Levy (1951); *Harvest of Hate*, London: Elek Books (1956).

³⁶ Marzia Luppi and Elisabetta Ruffini, *Immagini dal silenzio: La prima mostra dei Lager Nazisti attraverso l'Italia 1955–1960*, Carpi: Nuovagrafica (2005); Marzia Luppi and Patrizia Tamassia (eds.), *Il Museo Monumento al Deportato politico e razziale di Carpi*, Bologna: Bologna University Press (2016). על אף הנאמר כאן, הייתה תערוכה על אסון קאפ ארקונה במחנה העקורים ברגן-בלזן.

סיכום

"החיפוש אחר הנעדרים" לא הוצגה למטרות מעשיות בלבד, כלומר לא רק כדי לפרסם את תהליך האיתור ולסייע בו; כמו תערוכות אחרות בתקופה שלאחר המלחמה, היא הייתה בבירור גם תערוכה חינוכית, במובן שנוכל אולי לכנות "פירוק־נשק אידיאולוגי". במילים אחרות, תערוכות ממין זה היו חלק מתהליך של חינוך מחדש – לא רק של הגרמנים ובעלי הברית הפשיסטים שלהם, אלא גם של האירופים בכלל. הללו היו אמורים ללמוד על ערכי הדמוקרטיה והסובלנות ולהעריך את שיח זכויות האדם האוניברסליות שהיה מובלע ברוב התערוכות ממין זה, וקיבל ביטוי מפורש ב"חיפוש אחר הנעדרים" – אף שיוצריה התפארו בנקודת מבט ציונית. שאיפות אלו השפיעו גם על ההכנה הנמשכת של הנאציזם בימי ראשית המלחמה הקרה, בייחוד לאחר שהחלו לראות בברית המועצות "פשיזם אדום", וה"טוטליטריזם" כמושג־על איים להחליף את טבעו הסגולי של המשטר הנאצי. בייחוד הקונגרס היהודי העולמי חשש שהדגש על האנטישמיות הנאצית ותוצאותיה הולך ונעלם ושהנאציזם שב ומרים משום כך את ראשו במערב גרמניה.

עד אמצע העשור שלאחר מכן הלכו והתחזקו החששות מהתגברות האנטישמיות ומהתחדשות האידיאולוגיה הנאצית במערב גרמניה. כשב־1954 כתב נחמיה רובינסון מהקונגרס היהודי העולמי בניו יורק לס"ק ארונספלד, מזכיר ספריית וינה, ושאל אם הוא מכיר "פרסומים שעוסקים ב'אידיאולוגיה' של התנועות האנטישמיות", השיב לו ארונספלד שעד כה לא היה הרבה מה לומר, בעיקר משום שהאידיאולוגיה החדשה "דומה לישנה, רק ברורה ומפורשת ממנה". אחר כך הוסיף: "ככל שהאקלים בגרמניה משתנה, הנאצים נעשים נועזים יותר, וייתכן שבעוד זמן לא רב אכן נחזה בפרסום שעוסק במפורש באידיאולוגיה הנאצית".³⁷ כעבור שנתיים סגר הקונגרס היהודי העולמי את מפעל האיתור שלו והעביר את הרשומות לשירות האיתור הבינ־לאומי בארולזן, שקיבל עליו את העבודה.³⁸ עשר שנים בלבד לאחר המלחמה עדיין היה במערב גרמניה חשש כבד מתחיית הנאציזם, וב־1955 הצטרף הקונגרס היהודי העולמי לארגונים יהודיים (אך לא רק יהודיים) אחרים במחאה על ההצעה שהגרמנים ינהלו את שירות האיתור הבינ־לאומי. עם זאת, שנה לאחר מכן חש הקונגרס נוח די הצורך למסור את עבודת האיתור לשירות האיתור הבינ־לאומי, שנוהל עתה בידי הצלב האדום, אף על פי שהוועדה הבינ־לאומית שפיקחה על שירות האיתור הבינ־לאומי נמנעה מלכלול אותו בחבריה. שינוי זה העיד על מידה מסוימת של אמון בזירה המערב־גרמנית.³⁹

³⁷ רובינסון אל ארונספלד, 16 במרץ 1954, וארונספלד אל רובינסון, 23 במרץ 1954, WHL, Wiener, Library Archive, 3000/9/1/1584/51 and 3000/9/1/1584/52.

³⁸ ראוי: K. [Karl] Baum, Director, WJC Information Department, to the Wiener Library, August 3, 1956, שם, 3000/9/1/1584/138. באום היה פליט מצ'כוסלובקיה.

³⁹ לפרטים נוספים על המחלוקת בשאלה מי צריך להיות ממונה על שירות האיתור הבינ־לאומי כשיסתיים המנדט של HICOG ראוי: Stone, Fate Unknown, chap. 1.

אותה רוח שפיעמה בתערוכה של הקונגרס היהודי העולמי ב-1947 מפעמת היום גם בעבודתם של מחברי מאמר זה, בייחוד במה שנוגע להסבת תשומת הלב של ציבור רחב יותר להיסטוריה ולעבודה של שירות האיתור הבינ-לאומי ושל המוסדות המחזיקים בהעתיקים של הארכיון הדיגיטלי, שבמובנים רבים מביא את עבודת מייסדיו לידיעת קהל רחב יותר. יתר על כן, העבודה הנעשית במוסדות מעין אלו להנגשת החיפוש אחר קרובים שגורלם עדיין לא נודע מדגימה את המורשת ההולכת ונמשכת של חיפוש הנעדרים מייד לאחר המלחמה. התערוכות שלנו שמוצגות בספריית וינר לחקר השואה, "גורל לא ידוע: חיפוש הנעדרים לאחר השואה" (2018) ו"צעדות המוות: עדויות וזיכרון" (2021) נאצרו כדי לשפוך אור על היבטים אלו בתולדות השואה, שעל אף חשיבותם לא ידוע עליהם הרבה.⁴⁰ "גורל לא ידוע" מתקיימת כעת כתערוכה נודדת; במידה רבה כמו "החיפוש אחר הנעדרים", גם היא מבקשת למסור מידע, לסייע בבקשות האיתור ולהפוך את תהליך החיפוש לשקוף, ולשם כך ילוו את התערוכה הרצאות וסדנאות לחקר המשפחה באתרים שונים ברחבי בריטניה כל שנת 2024. בדרך זו היא מדגישה את החיפוש הנמשך אחר הנעדרים ברוח "האדם כאדם" וחולקת לו כבוד, וממשיכה לקרוא תיגר על הנטייה של מערכות פוליטיות לאינסטרומנטליזציה של הפרט והפיכתו ל"אובייקט" במקום לראות בו בן אדם אינדיווידואלי.

⁴⁰ למידע נוסף ראו באתר ספריית וינר לחקר התקופה הנאצית והשואה: <https://wienerholocaustlibrary.org/exhibition/fate-unknown-the-search-for-the-missing-after-the-holocaust-2/>; <https://wienerholocaustlibrary.org/exhibition/death-marches-evidence-and-memory>.